

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА**

Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____

(підпис)

_____

(Ім'я та ПРІЗВИЩЕ)

_____ 20__ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»

програми ОП «Історія»

**на тему: «СЛОВ'ЯНИ І НОРМАНИ: КУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ НА
ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДОБУ РАННЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VIII–X ст.)»**

Здобувача групи ІС-91 Демиденка Максима Сергійовича

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Максим Демиденко

Керівник доцент кафедри історії, кандидат історичних наук, доцент

В.А. Нестеренко

_____

Суми 2023

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»
Демиденко Максим Сергійович

1. Тема роботи «СЛОВ'ЯНИ І НОРМАНИ: КУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У ДОБУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VIII–X ст.)», затверджена наказом №0638-VI від 07.06.2023 р.
2. Мета кваліфікаційної роботи: розглянути культурну взаємодію слов'ян і норманів на території Дніпровського Лівобережжя у VIII–X ст.
3. Об'єкт дослідження: є історичний процес формування державності у східних слов'ян і утворення Давньоруської держави.
4. Предмет дослідження: поява і перебування норманів на території Дніпровського Лівобережжя та особливості їхніх контактів з носіями місцевих слов'янських культур. У роботі використані матеріали наукового архіву, наукової бібліотеки і фондів Сумського обласного краєзнавчого музею.
5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи
Розділ 1 Історія досліджень, до 15 квітня 2023 р.
Розділ 2 Етнокультурна ситуація на Дніпровського Лівобережжя у добу раннього середньовіччя, до 31 квітня 2023 р.
Розділ 3 Нормано-слов'янські контакти на території Дніпровського Лівобережжя у VIII-X ст., до 15 травня 2023 р.
6. Дата видачі завдання «02» лютого 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ В. А. Нестеренко

Завдання до виконання одержав _____ М. С. Демиденко

АННОТАЦІЯ

Мета роботи - розглянути культурну взаємодію слов'ян і норманів на території Дніпровського Лівобережжя у VIII–X ст. Реалізовано наступні завдання дослідження: узагальнено наявну джерельну та історіографічну базу у вивченні слов'яно-скандинавських контактів на Дніпровському Лівобережжі; проаналізовано нововиявлені археологічні матеріали пов'язані з норманами; простежено ранні етапи формування давньоруської культури в одному з регіонів Русі, де зафіксовані активні слов'яно-скандинавські взаємини.

Автор, на основі проведеного дослідження, серед іншого, приходять до наступних висновків. У становленні історичних назв «Русь» і «Северь», як свідчить аналіз писемних та археологічних джерел, визначальними були два основні чинники – географічний і соціальний. Складним був процес формування і розвитку давньоруської культури на Дніпровському Лівобережжі. Він відбувався на основі роменських старожитностей археологічно простежених у житлових комплексах Києва, Любеча, Радичева, Горбова та Новгород-Сіверська, які цілковито «розчиняються» серед давньоруських пам'яток. У IX–X ст. у межиріччі Дніпра та Десни з'явилися укріплені городища, де зафіксоване ювелірне виробництво, напівсферичні кургани зі зрубними кремаційними похованнями, поширюється ранньогончарна давньоруська кераміка. На Дніпровському Лівобережжі розселення слов'ян у північно-східному напрямку співпадає з початком функціонування «Хозарського шляху» (Дніпро–Десна–Сейм–Сіверський Донець–Дон), який зв'язав Подніпров'я з країнами Сходу, Хозарським каганатом і Балтикою. Сталим уявленням щодо «варязької проблеми» та питання виникнення «дружинної» поховальної культури у межиріччі Дніпра та Десни таке розв'язання питання видається суперечливим. У літературі загальноприйнятим є уявлення про просування норманів у Середнє Подніпров'я по шляху «з Варягів у Греки». Вони осідали тут, засвоювали місцевий побут і культуру та досить швидко асимілювалися місцевим слов'янським середовищем. Русь» і «Северь» були головними етно-соціальними групами, що мешкали в межиріччі Дніпра та Десни у IX–X ст. Формування давньоруської культури на Лівобережжі відбулося на підґрунті місцевої роменської культури і завдяки функціонуванню Шестовицького торговельно-ремісничого поселення і «Хозарського шляху».

Вступ

Розділ I. Історія досліджень.

Розділ II. Етнокультурна ситуація на Дніпровського Лівобережжя у добу раннього середньовіччя.

2.1. Історична і культурна ситуація на Лівобережжі Дніпра у VIII–X ст.

2.2. Пам'ятки сіверян (волинцевська і роменська культури)

2.3. Пам'ятки норманів.

Розділ III. Нормано-слов'янські контакти на території Дніпровського Лівобережжя у VIII–X ст.

Висновки

ВСТУП

На території сучасної України на зламі VII–VIII ст. відбуваються суттєві зміни у матеріальній культурі населення Дніпровського Лівобережжя. Археологічна карта цього регіону у останній чверті I тис. була доволі строкатою. Соціально-економічний розвиток слов'янського населення на Дніпровському Лівобережжі у цей час представляють пам'ятки волинцевської і роменської культур, у носіях яких вбачають літописних сіверян. З середини VIII ст. культурну палітру регіону доповнюють пам'ятки їхніх сусідів – різноетнічного населення Хозарського каганату, представленого салтівською культурою, а з другої половини IX ст. фіксується перебування вихідців зі Скандинавії – норманів. У добу раннього середньовіччя войовничі скандинавські племена своїми набігами тримали у напрузі майже всю Європу. Період VIII—XI ст. називають «епохою вікінгів». Це важливий етап в історії народів Північної і Західної Європи, період воєнної і демографічної експансії скандинавів, які колонізували значні регіони і мали вагомий вплив на формування політичної мапи тогочасної Європи. Інша ситуація простежується у їхній діяльності в Східній Європі, яка зазнала менш інтенсивної експансії, ніж прибережні райони Західної. Різні географічні умови і рівень стратифікації суспільного устрою місцевого населення обумовлювали особливості діяльності вікінгів в кожному з цих регіонів. Головним стимулом, що приваблював і спонукав до регулярного проникнення норманів у внутрішні райони Східної Європи, було не срібло, а хутра, які вони скуповували у місцевого населення, та торгівля. Відрізняється й взаємодія скандинавів з місцевими суспільствами, перш за все зі слов'янськими, та її результати, зокрема, їхня участь у формуванні державності у східних слов'ян.

Актуальність теми. Слов'яно-скандинавські взаємини доби раннього середньовіччя є предметом наукових досліджень і дискусій істориків-медієвістів вже понад три століття. Особливо гостра полеміка пов'язана з визначенням ролі скандинавів в історії слов'янських народів, а саме у питанні

становлення держави Русі і давньоруської культури. Масштабні археологічні дослідження, що велись у країнах Східної і Північної Європи у ХХ ст. дозволили накопичити потужну базу даних зі слов'яно-скандинавських відносин, яка у сукупності з писемними джерелами дозволила більш повно відтворити ранню історію цих народів і їх перших контактів. Нові матеріали розкривають різноманіття економічних, соціальних і культурних процесів, демонструють їх взаємозв'язок і значення у становленні середньовічних держав та розвитку політичних і культурних традицій багатьох сучасних народів Європи. Особлива увага приділяється наявності регіональної специфіки слов'яно-скандинавських контактів у різних частинах Східної Європи, які можна простежити на рівні місцевих культур, синхронних у часі формуванню давньоруської держави.

Мета цієї роботи розглянути культурну взаємодію слов'ян і норманів на території Дніпровського Лівобережжя у VIII–X ст. Завдання дослідження – узагальнити наявну джерельну та історіографічну базу у вивченні слов'яно-скандинавських контактів на Дніпровському Лівобережжі. Проаналізувати нововиявлені археологічні матеріали пов'язані з норманами і простежити ранні етапи формування давньоруської культури в одному з регіонів Русі, де зафіксовані активні слов'яно-скандинавські взаємини.

Об'єктом дослідження є історичний процес формування державності у східних слов'ян і утворення Давньоруської держави.

Предмет наукового дослідження є поява і перебування норманів на території Дніпровського Лівобережжя та особливості їхніх контактів з носіями місцевих слов'янських культур. У роботі використані матеріали наукового архіву, наукової бібліотеки і фондів Сумського обласного краєзнавчого музею.

Метод дослідження використаний у цій роботі охоплює археологічний та історичний джерелознавчий рівні. Дослідження археологічних джерел передбачає їх розгляд у контексті конкретних історичних процесів, що

відбувалися у VIII – X на території Дніпровського Лівобережжя у межах сучасних Чернігівської і Сумської областей.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Вже понад 300 років серед науковців тривають дискусії про походження Русі та роль норманів в її історії. Сформульована в другій половині XVIII ст., так звана «норманська теорія» пов'язувала державотворчі процеси в Східній Європі зі скандинавською експансією. Її опоненти, заперечуючи домінуючу роль скандинавського компоненту в утворенні Русі, віддавали перевагу слов'янам, розглядаючи норманів як торговців зі Сходом та воїнів-найманців. Дослідники розділились на два табори – норманістів і антинорманістів.

Упродовж XVIII–XIX ст. дискусії щодо утворення Русі базувалися переважно на писемних джерелах і зводилися до з'ясування питання про походження її назви та правлячої династії. Для історіографії цього періоду було характерним розглядати формування Руської держави як наслідок утвердження її правлячої династії і часто було обумовлено політичними чинниками [101, с. 709].

З початку XX ст. у дискусіях норманістів і антинорманістів розпочався новий етап, який характеризувався активним залученням та інтерпретацією археологічних матеріалів. Поштовхом до цього стала активізація археологічних досліджень, зокрема й на Лівобережжі Дніпра і розроблена в першій половині XX ст. шведськими археологами Т. Арне і Х. Арбманом колонізаційна версія норманської теорії. Вони вважали, що Руська держава виникла внаслідок масових міграцій скандинавів, які осідали у Східній Європі, засновували тут поселення і становили більшість населення у таких міських центрах, як Київ і Чернігів. У дискусіях норманістів і антинорманістів головним аргументом стали інтерпретації археологічних пам'яток. Також на характер дискусій впливали нові методологічні підходи до процесів державотворення, які у східноєвропейській і радянській історіографії почали розглядатися як наслідок внутрішніх суспільних процесів. Провідні радянські історики наголошували на вирішальній ролі у процесі формування Русі внутрішніх соціально-економічних чинників. Значні досягнення українських археологів у дослідженнях

господарства, ремесла і торгівлі у східнослов'янських племен та у вивченні еволюції соціальних відносин і урбанізаційних процесів у їх середовищі в ранньому середньовіччі стали вагомим аргументом проти тверджень норманістів про відставання розвитку слов'ян від скандинавів [87, 26, 39].

В роки незалежності українські історики й археологи, піддаючи перегляду заполітизований і заідеологізований наратив про Русь як «колиску трьох братніх народів» зосередили свою увагу на вивченні державотворчих процесів на території України. Одним з ключових напрямів стали дослідження пам'яток ранньосередньовічних слов'янських племен і культури Київської Русі, формування якої значною мірою віддзеркалює історію давньоруської держави та роль міжнародних взаємин східних слов'ян з іншими регіонами середньовічного світу. Ранні етапи становлення давньоруської культури, яке відбувалося в інтенсивному процесі слов'янського етногенезу, що проходив в різноетнічному середовищі в межах історичної «Руської землі,» досліджені недостатньо.

Великого значення набула розробка питання етногенезу слов'ян і проблеми їх розселення на теренах Східної Європи київською науковою школою на численних археологічних матеріалах Південно-Східної Європи [69; 57; 91]. Вагомим стало виділення серед давньоруських пам'яток IX–X ст. особливого типу поселень, які функціонально були спрямовані на зовнішньоекономічну діяльність [89]. У зв'язку з цим актуальності набув пошук можливостей реконструкції етнокультурних процесів, що відбувалися в певні історичні періоди в окремих регіонах. Особливо перспективними в цьому напрямі виступають маргінальні географічні зони, що обумовлювали різноманітні культурні традиції, під впливом яких і відбувався процес формування давньоруської культури. Одним з таких цікавих регіонів є Дніпровське Лівобережжя, яке було складовою частиною «Руської землі» і перехрестям різноманітних культур, племен та народів. Розташовання тут Чернігово-Сіверського князівства з Подесенням і Посейм'ям ще з другої

половини XIX ст. привертало увагу дослідників у вирішенні проблеми слов'янського етногенезу.

У дореволюційній історіографії усе Дніпровське Лівобережжя розглядалося як територія літописних сіверян, але дослідники спирались виключно на літописні свідченнями [31]. Перші археологічні дослідження в цьому регіоні були проведені у 70-х роках XIX ст., що значною мірою сприяло зростанню наукових знань про історію давнього населення Лівобережжя Дніпра.

На III Археологічному з'їзді, що відбувся у 1874 р. в Києві, з доповіддю про кургани Чернігівського повіту виступив М. Константинович [51]. Питання слов'янського етногенезу і етнокультурної ситуації, зокрема й на Лівобережжі, розглядалися і на інших Археологічних з'їздах (XI–XIV), що проходили в Києві (1899), Харкові (1902), Катеринославі (1905) і Чернігові (1908). Провідна роль в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду, присвяченого тисячоліттю літописного повідомлення про Чернігіві, належала Д. Самоквасову, який багато зусиль докладав дослідженню сіверянських і давньоруських пам'яток Лівобережжя [66, 67]. На рубежі XIX–XX ст. перед вченими стояло завдання пошуку археологічних пам'яток, що належали літописним сіверянам, археологічними ознаками яких, на думку О. Спіцина, слід вважати спіральні скроневі кільця [74]. Д. Самоквасов намагався виявити етнографічні ознаки сіверян в різноманітних типах поховального обряду [67], вивченням курганних старожитностей у межиріччя Дніпра та Десни також займалися П. Єрьоменко, та М. Бранденбург, які опублікували щоденники своїх археологічних робіт [34; 28]. Відкриття М. Макаренком старожитностей роменської культури, які більшість дослідників визнали сіверянськими ст [56], та опублікований наприкінці 1920-х років колективний збірник, присвячений раннім етапам історії Чернігівщини та побуту давнього населення Північного Лівобережжя Дніпра стали певним підсумком цього етапу досліджень [32; 71]. Паралельно з вивченням слов'янських пам'яток на Лівобережжі проводились дослідження

старожитностей їх сусідів – населення Хозарського каганату, представлених відкритою у 1900 р. В. Бабенком салтівською культурою.

Пошуки і вивчення слов'яноруських старожитностей значно активізувалися після другої світової війни. Продовжилися археологічні дослідження курганних пам'яток, виявлення поселень та могильників, городищ роменського часу і доби Київської Русі. У Посейм'ї було виявлено Харівський скарб VII–VIII ст., а Д. Березовцем відкрито волинцевські старожитності [10; 11]. Нагромадження археологічного матеріалу спонукало дослідників до пошуків нових підходів у вирішенні етнокультурних проблем Дніпровського Лівобережжя. На думку, П. Третьякова, який вперше звернувся до розв'язання цієї проблеми, центром роменських племен була територія Подесення, де вони сформувалися у процесі автохтонного розвитку і почали розселятися на південь [92]. Деякі інші дослідники висували припущення, що територія межиріччя Дніпра та Десни належала полянам.

Протягом 1950-1960-х років продовжувалося вивчення давньоруських міст і поховальних пам'яток поблизу них. В. Богусевич провів дослідження Чернігова, Путивля, Вира [25], Д. Бліфельд – території давнього дитинця Чернігова і могильника міста [20; 22], вивчаються Любеч, Седнів. Наприкінці 1960-х років серед науковців виникла дискусія щодо наявності на Дніпровському Лівобережжі до VIII ст. осілого слов'янського населення, коли частина слов'ян з Правобережжя Дніпра переселилася на Лівобережжя в ареал формування роменської культури [55]. Також висловлювалися припущення, що у формуванні сіверянського племінного союзу взяло участь сармато-аланське і праболгарське населення, або про існування двох груп сіверян – західної у складі “Руської землі” та східної, яка знаходилася під данницькою залежністю від хозар. [35].

Вивченню роменських і волинцевських старожитностей та дослідженню етнокультурних процесів на території Дніпровського Лівобережжя присвячено ряд праць О. Сухобокова, який провів масштабні дослідження сіверянсько-

давньоруських пам'яток на Сеймі, Пслі, Ворсклі [76; 77; 79, Кам]. В них він подав власну авторську концепцію формування слов'янських культур на Дніпровському Лівобережжі.

Публікація підсумків археологічного вивчення лівобережних пам'яток III–VII ст. у 1980–1990-х дозволила простежити і обґрунтувати існування генетичного зв'язку між пам'ятками київської і колочинської культур [30; 81; 82; 79]. Взаємозв'язку ранньослов'янських колочинської і пенківської культур та певного їх внеску у формування волинцевських пам'яток присвячено ряд праць С. Юренко [103] та В. Петрашенко, яка висловила думку про проникнення правобережного слов'янського населення в Дніпровське Лівобережжя [63].

У працях О. Моці розглядаються питання етнічної інтерпретації поховальних пам'яток IX–XII ст. та на їх матеріалах досліджуються соціально-економічні процеси [57, 58; 60; 59; 61]. Також він підтримав думку П. Толочка і О. Сухобокова про те, що єдність поховального обряду в межиріччі Дніпра і Десни є не наслідком поширення «полянської» етнографічної особливості в «Руській землі», а виробленням спільного загальноруського стилю культури [Толочко, 1988; Сухобоков, 1988]. Результати дослідження давньоруських пам'яток у межиріччі Дніпра та Десни, що велися у 1970–1980 рр., були узагальнені в праці О. Шекуна та О. Веремейчик [1988]. Великого значення набувають сучасні дослідження ранніх давньоруських городищ таких як Виповзів, вивчення яких було розпочато ще в 1990-х роках [Коваленко, Марченко, 1991; Коваленко, Шекун, 1993].

Проблемі хозаро-слов'янських відносин, припущення про які ще в 1960-х рр. висловлював Д. Березовець [16], присвячено ряд праць П. Толочка [85, с. 88;] і О. Сухобокова [79], на думку яких взаємозв'язки між Руссю і Хозарією були не односторонніми і в цілому сприяли розселенню слов'ян та створенню передумов до формування державності. Ролі варягів і народів Хозарії в історії Русі та їх участі у етнокультурному синтезі на Дніпровському Лівобережжі,

який сприяв становленню Давньоруської держави та культури присвячені сучасні праці О. Комара [Комар, ...].

У працях В. Булкіна, В. Зоценка та О. Фоміна відзначається важливість існування на ранніх етапах торгівельного шляху Десна–Сейм–Сіверський Донець–Дон та роль Чернігівської округи в системі історико-економічних зв'язків [29; 36; 95]. Продовженням досліджень розвитку торговельних шляхів, контактів і слов'яно-скандинавських зв'язків стали дослідження Шведсько-українською експедицією Шестовицького комплексу у Подесенні та праці Ф. Андрощука [5].

Отже, підсумовуючи історію археологічних досліджень пам'яток раннього середньовіччя на території Дніпровського Лівобережжя, можна констатувати відносно давню визначеність актуальності дослідження етнокультурних процесів у цьому історичному регіоні.

Отже, підсумовуючи історію археологічних досліджень пам'яток раннього середньовіччя на території Дніпровського Лівобережжя, можна відмітити відносно давню визначеність актуальності дослідження етнокультурних процесів у цьому історичному регіоні та, на жаль, наразі ще недостатню вивченість цього питання.

В цілому за понад сто років досліджень, що проводились кількома поколіннями дослідників, попри безперервність археологічних досліджень в регіоні, простежується відносна спорадичність їх проведення у кількох певною мірою традиційних напрямках. Серед них можна виділити такі:

значна увага дослідників приділялась вивченню давньоруських пам'яток і культури Русі;

у меншій мірі – старожитностей безпосередньо місцевого сіверянського населення;

окремим важливим напрямом були дослідження пов'язані з етногенезом слов'ян;

найменш дослідженими наразі залишаються питання контактів з іншими етносами і перш за все з норманами у порівнянні з розробкою питань контактів з населенням Хозарського каганату.

Отже, можна констатувати, що питання розвитку етнокультурних процесів і контактів місцевого населення з представниками інших етносів і культур та рівень розробки даного напрямку досліджень залишається недостатнім.

По-перше, вирішення етнічних проблем більшістю дослідників здійснювалося переважно у межах однієї або двох археологічних культур.

По-друге, враховуючи певну тенденційність етноретроспективного методу, коли пошук аргументів відбувається для обґрунтування генетичних взаємозв'язків культур, а не можливої їх відсутності, створюється ілюзія статичності культурного розвитку, що не піддається перевірці.

По-третє, серед дослідників не завжди побутують узгоджені розуміння базових понять і термінології, що обумовлює різні методичні підходи і різні висновки. Перш за все це стосується понять етносу та етнічних процесів.

РОЗДІЛ II. ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У ДОБУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.

2.1. Історична і культурна ситуація на Лівобережжі Дніпра у VIII–X ст.

Період європейської історії, що охоплює час з V ст. до середини XI ст. був вирішальним у долі багатьох народів європейського континенту. Раннє середньовіччя традиційно розділяють на два етапи – перший (V–VII ст.) час Великого розселення народів, другий (VIII–X ст.) – формування держав на території Західної Європи, Скандинавії, землях, заселених германцями і слов'янами. Цей період розвитку східних слов'ян традиційно називають переддержавним. Аналогічні процеси відбувалися й на території сучасної України. Особливо цікавим є регіон Дніпровського Лівобережжя, яке завдяки розгалуженій системі водних і суходільних комунікацій знаходилося на перехресті торгових, міграційних і транспортних шляхів, що зв'язували південь з північчю і захід зі сходом.

Період VIII–X ст. на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі був насичений важливими подіями. У останній третині VII ст. тут масово приховуються речові скарби, так і не забрані їхніми власниками-слов'янами. Лише на Сумщині відомо їх більше десятка, шість з яких зберігаються у Сумському обласному краєзнавчому музеї. У той же час, наприкінці VII – на початку VIII ст. археологи фіксують проникнення кочовиків на Полтавщині та Сумщині, а у 40-х рр. VIII ст. в лісостеповому Подонні та басейні Сіверського Дінця посилюється активність Хозарського каганату. На території Харківщини поширюються пам'ятки салтівської культурно-історичної спільності. Серед поліетнічного населення каганату дослідники виділяють болгар, що вели напівосілий спосіб життя в басейні Сіверського Дінця, кочове хозарське населення, яке займало степи між Доном і Волгою, та аланів, на пам'ятках яких представлена найбільша кількість хліборобських знарядь (наральники, чересла, мотики, серпи, коси). Стаціонарні поселення і городища-фортеці салтівців були осередками залізобного, ювелірного і гончарного ремесла. Їхні воїни-

вершники мали найбільш передовий у Східній Європі комплекс наступального і захисного озброєння та спорядження коня, який став предметом запозичення і наслідування сусідами.

У середині VIII ст. контакти з поліетнічним населенням салтівської культури, що перебувало на значно вищому рівні суспільного й економічного розвитку, ніж сусідні слов'янські племена, спричинили імпульс культурних змін у слов'янському середовищі. На думку О. Комара, зону вторгнення кочовиків у VII ст., яку окреслюють за «антськими» скарбами в ареалі пенківської, колочинської і частково празької культур, у VIII ст. об'єднує ареал волинцевської культури. Він охоплював здебільшого пізніші сіверянські землі та «полянський» анклав на Правобережній Київщині, й сам Київ. На розташованих південніше і західніше поселеннях культури Луки-Райковецької ознак хозарського впливу не простежується. Волинцевський гончарний посуд і салтівські прикраси на Дніпровському Правобережжі були поширені лише на території, що охоплює вузьку смугу від Києва на півночі до Бучака на півдні. Наразі саме цей невеличкий анклав волинцевської культури на Правобережному Придніпров'ї можна співвідносити з даними хозар – літописними полянами [48].

При порівнянні ступеню інтеграції носіїв волинцевського населення у сферу культури Хозарського каганату з ареалом Подоння, чітко простежується їх відмінність, що вказує не на тісну інтеграцію сіверянського населення в економіку й культуру каганату, а лише про сусідські взаємини, які цілком відповідають літописній моделі данництва.

На початку IX ст. на Лівобережжі, у зоні, що охоплює територію від частини Правобережного Придніпров'я на заході до верхів'їв Псла на сході фіксується загибель у вогні низки досліджених археологами волинцевських пам'яток – Битицького городища, поселень Андріяшівка, Бучак, Стовпяги та інших. На цих поселеннях знаходять покинуте у житлах хатнє начиння, рештки

загиблих мешканців, заховані речові скарби. Після цих подій на жодній з пам'яток волинцевської культури у IX ст. подальше життя не продовжувалося.

На зламі VIII – IX ст. значно ускладнюється політико-економічна ситуація у Східній Європі, що торкнулася й Лівобережжя Дніпра, розташованого на перехресті торгових шляхів доби середньовіччя. На півдні з'являються нові хвилі кочівників, які становили загрозу для налагодженої суходільної торгівлі Хозарії. Переймаючись проблемами свого північно-східного кордону, хозари за підтримки Візантії споруджують фортецю Саркел на нижньому Дні, а згодом цілу укріплену лінію у Подонні. На півночі все більшу активність проявляють нормани. На сторінках західноєвропейських, візантійських і арабських джерел все частіше з'являється інформація про русів, які вели паразитичний спосіб життя, нападаючи на кораблях на слов'ян і таким чином здобуваючи все необхідне для життя. Із притаманних для русів занять араби відзначали лише війну і торгівлю хутром. У 80–90-х рр. VIII ст. розпочинає функціонування Волзький шлях, переорієнтовуючи на себе грошові потоки срібла із Закавказзя і Прикаспію у Прибалтійський регіон і відрізаючи північні землі Хозарії від торгівлі з арабським сходом.

В епіцентрі цих подій опинилися носії волинцевської культури. Населення, яке вижило після погрому, почало обирати для життя більш безпечні місця на берегових мисах річок, захищаючи їх примітивними дерево-земляними укріпленнями, або пристосовуючи городища, що залишилися зі скіфського часу. Одним із головних чинників будівництва слов'янами городищ у середині IX ст. могла стати загроза з боку мадярів і поява русів.

На перших городищах роменської культури (Опішнянське, Новотроїцьке, Михайлівське) продовжуються традиції волинцевського житлобудівництва і ліпного посуду, але повністю зникає столовий гончарний посуд та помітно слабшає зв'язок із Хозарією. Натомість, в обмін на торгівлю хутром вони отримують доступ до каналу надходження арабського срібла, яке згідно зі

скарбами арабських монет до слов'ян Дніпровського Лівобережжя почало надходити у другому десятиріччі IX ст.

У 80-х рр. IX ст. поряд з слов'янським поселення, що групувалися навколо городища на Замковій горі, до структури поселень додалися Київський Поділ під Замковою та Старокиївською горами і зведене невелике городище з давньоруським курганним могильником, які стали основою середньовічного Києва. Усі давньоруські міста на Лівобережжі виникали на незаселених територіях, а не на місці слов'янських поселень IX ст., часто тяжіючи до поселень попередньої, найближчої за часом волинцевської, а не роменської культури. Натомість носії роменської культури у складі різноплеменного населення наприкінці IX–X ст. простежуються майже в усіх ранніх містах Південної Русі – Києві, Чернігові, Вишгороді, Любечі, Седнів. Їх присутність яскраво фіксується за знахідками характерної ліпної роменської кераміки, яка завжди супроводжується давньоруськими речами. Кінець IX ст. для населення лівобережної роменської культури позначився великими змінами в їхньому розселенні. Сконцентроване спочатку в Посейм'ї та верхів'ях Псла роменське населення річковими басейнами стало просуватися на південь, швидко зводячи городища по Сулі, Пслу, Ворсклі, а також зайнявши на початку X ст. низку колишніх салтівських городищ у лісостеповому басейні Сіверського Дінця, будує і свої нові укріплення – Коробові Хутори, Мохнач, Донецьке городище на місці сучасного Харкова. Причини, що сприяли цьому просуванню – відхід аланського населення салтівської культури з Подоння, а мадярів – із Причорномор'я чи пільгова політика русів – ще слабо вивчені. Проте, не викликає сумніву, що частина сіверян залишалася під владою Хозарії і саме проти них був спрямований похід Святослава у 60-х рр. X ст., коли було спалено Донецьке городище. Решта сіверянського ареалу, що включала Посейм'я, з кінця IX ст. перебувала під давньоруським впливом, що підтверджує літописне повідомлення про підкорення сіверян Олегом.

Археологічних слідів формування давньоруських міст раніше початку X ст. не простежується. Розвиток давньоруських річкових поселень та городищ був пов'язаний із налагодженням торгівлі шляхом «із варяг у греки» Дніпром. З існуванням торговельного шляху «з варяг у греки» пов'язував причину появи варягів (норманів) у Києві й автор «Повісті минулих літ». Особливої ваги цей шлях набув після укладання договору 911 р. з Візантією та воєнної акції київських військ у басейні Оки близько 915 р., внаслідок якої Києву було остаточно підкорено окський відрізок Волзького шляху. У Подніпров'я – Київ та Смоленськ було переорієнтовано весь потік арабського срібла і масових поволзьких болгарських наслідувань дирхемам [49].

У 40-х рр. X ст. виникла криза, почалося різке скорочення об'ємів карбування арабського дирхема на сході, знизилася їх якість за вмістом срібла. Привласнювальна економіка русів в цей час досягла свого піку, а втрата прибутковості східної торгівлі спонукала до пошуків більшої вигоди від торгівлі з Візантією, яка суворо стежила за торговими квотами для «варварів», щоб завадити збільшенню їхньої могутності. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний згадує міста Київ, Чернігів, Вишгород, Смоленськ і як заняття росів виділяє торгівлю та збір данини зі слов'ян «кружлянням» (полюддям).

Саме тоді відбулися походи 941 та 943 рр. Ігоря на Константинополь і русам вдалося змусити візантійців підписати нову торговельну угоду 944 р. Тоді ж, в середині X ст. руси спробували збільшити і обсяг зборів від полюддя, і як свідчить відома літописна оповідь, саме за це древлянами було вбито князя Ігоря. Убивство древлянами Ігоря та погроми слов'янських городищ 40–50-х рр. X ст. наочно засвідчили кризу системи полюддя., Перша реформа державного устрою Русі, яку літописці пов'язують з наступницею Ігоря на київському столі – княгинею Ольгою, сприяла поступовому відходу від класичного варварського «вождівства», що жило за рахунок данини з підкорених племен та епізодичної присутності на їхніх землях, до більш прогресивної ранньофеодальної держави з осередками центральної адміністрації.

2.2. Пам'ятки сіверян (волинцевська і роменська культури)

Східнослов'янське плем'я сіверян давньоруські літописи і «Повість временних літ» локалізують «по Десне и по Семи, по Суле», що підтверджується й даними археології. З сіверянами пов'язують волинцевську і роменську археологічні культури Дніпровського Лівобережжя, ареал яких співпадає з даними писемних джерел. Генетично пов'язані між собою культурні групи пам'яток, О. Сухобоков розглядає як два послідовні етапи розвитку волинцевсько-роменської, культури. Ареали обох культур поширені у Дніпровському лівобережному Лісостепу та південних районах Полісся. Вони представляють розвиток культури сіверян на ранньому волинцевському етапі (VIII—перша половина IX ст.) та пізньому – роменському (IX – перша половина XI ст.). Згідно з літописом сіверяни до підкорення у 882 р. Києвом, перебували у залежності від Хозарського каганату, що також відповідає двом етапам їх культурного розвитку.

Пам'ятки волинцевської культури були відкриті Д. Березовцем, який у 1948–1949 р. розпочав дослідження могильника і поселення біля с. Волинцеве на Сумщині [13, 14]. Вони поширені у Лісостеповій частині Дніпровського Лівобережжя і південних районах його Полісся та частково сягають Київського Правобережжя.

Пам'ятки представлені звичайними відкритими селищами, розташованими на терасах і підвищеннях у заплавах річок басейнів Десни, Сейму, Сули, Ворскли. Масштабні розкопки волинцевських пам'яток проводились на Битицькому городищі та поселенні Волинцеве, Андріяшівка на Сумщині, поселеннях Роїще й Олександрівка на Чернігівщині, Обухов та Ходосівка на Київщині [10, 103, 64, 79, 83, 97]. На розкопаному Волинцевському поселенні досліджено близько 50 житлових споруд, представлених квадратними (або прямокутними) напівземлянками каркасно-стовпової або зрубної конструкції з

піччю в одному з кутів. Крім житл, на поселеннях є господарські і ремісничі споруди. Так, у великій будівлі на Волинцевському поселенні відкрито три печі, з яких одна була побутовою, а дві — металургійними або ковальськими горнами., На заняття волинцевського населення орним землеробством і приселищним скотарством вказують виявлені під час розкопок залізні наральники, серпи, коси-горбуші, кам'яні зернотерки і круглі кам'яні жорна.

Єдиним укріпленим поселенням є городище біля с. Битиця на Пслі. На території Битицького городища досліджено понад 60 жител, представлених напівземлянками і юртоподібними спорудами, десятки господарських будівель. На думку дослідників, це був великий торговельно-ремісничий і адміністративний центр, де спільно проживало слов'янське і тюркське населення. Ця обставина дає підстави вважати Битицьке городище форпостом Хозарського каганату на слов'янській території [79].

Специфічною рисою цієї культури є виготовлений на гончарному крузі, характерний сіролощений гончарний столовий посуд, що технологічно наслідував салтівський, проте як кухонний використовувався традиційний грубий ліпний. На волинцевських пам'ятках зустрічається й прямий салтівський імпорт у вигляді керамічної тари (амфори, глеки), прикрас (сережки, намиста, дзеркала, поясні бляшки тощо), предметів озброєння і спорядження коня.

Поховальний обряд – тілоспалення на стороні з подальшим захороненням в урнах решток кремації разом з особистими речами. Інвентар поховань представлений скляними намистинами, металевими браслетами, фрагментами кольчуги і піхов меча. На безкурганних могильниках урни, встановлені під шаром дерну, супроводжувалися посудинами-стравницями. Кожне урнове поховання, досліджене між селами Малі Будки і Константинів, було огорожене кілками. Виготовлені з кольорових металів прикраси найповніше представлені у комплексах Харівського, Фативізького, Битицького та Андріяшівського скарбів.

До їх складу входили срібні та бронзові сережки, шийні гривни, антропоморфні фібули, ланцюжки, пряжки, браслети, скляні намистини.

Пам'ятки роменської культури дістали свою назву після досліджень М. Макаренком на початку ХХ ст. городищ на Роменщині і розкопок городища Монастирище поблизу м. Ромни. Також він дослідив залишки могильника з урновими тілоспаленнями між селами Малі Будки і Константинів у верхів'ях Сули, на той час ще не виділеного у волинцевський тип старожитностей.

Роменські поселення відрізняються від волинцевських розташуванням на мисах високих корінних берегів або на підвищеннях у заплавах річок та серед боліт. Серед пам'яток переважають городища, що часто супроводжуються відкритими селищами. Часто для поселень роменські племена використовували невеликі, оточені системою валів і ровів, городища раннього залізного віку. Роменські городища мали природні укріплення, які доповнювали штучні. З напільного боку мису будували вали і рови, ескарпували схили. Городища у заплавах («болотяні») оточували кільцевими валами. Інколи на валах встановлювали дерев'яні укріплення з частоколу.

Житла роменської культури – напівземлянки з печами, подібні до волинцевських. Господарські споруди невеликих розмірів мали легку каркасну конструкцію. Стінки глибоких ям-льохів для кращого зберігання зерна обмазувалися глиною. Роменський керамічний комплекс представлений виключно ліпними горщиками й мисками за формою схожими до ліпних волинцевських, але по вінцях та плічках орнаментованими відбитками палички, обмотаної мотузкою, гребінчастого штампу, защипами, врізними та хвилястими лініями у різних композиціях. Гончарний посуд представлено нечисленним салтівським імпортом, а на заключному етапі культури — давньоруською керамікою.

У поховальному обряді простежуються певні відмінності. Роменські поховання здійснені під курганными насипами діаметром 5–12 м заввишки 1,5–

2 м. Зафіксовано три основні типи ритуалу: кремації в урнах (Кам'яне), тілоспалення на місці й тілопокладення. На думку Д. Березовця, нагорі урни установлювали у найраніших роменських курганах, а у більш пізніх – усередині насипу. Також потім з'являється спалення небіжчика на місці та тілопокладення [10]. Широким асортиментом представлені запізні сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, побутові речі. Це — наральники, чересла, серпи, коси-горбуші, мотички, сокири, тесла, ложкорізи, ножі, шила, риболовецькі гачки та ості, кресала, ручки дерев'яних відер. Серед озброєння — наконечники стріл, дротиків і списів, бойові ножі та сокири, шабля, меч, фрагменти кольчуги. З каменю виготовляли жорна, точильні бруски, з кістки — різні проколки, кочедики.

Основні типи прикрас зберігаються й у роменський час, що помітно зі складу речей Суджанського, Івахниківського, Полтавських і Новотроїцьких скарбів. Серед них зафіксовані персні, бубонці, сережки і підвіски салтівського типу та спіральні скроневі кільця, що вважаються етнографічною ознакою сіверян. На роменських поселеннях трапляються знахідки поодиноких арабських дирхемів і скарби таких монет.

Контакти слов'ян із салтівським населенням спричинили появу специфічних матеріальних рис волинцевської культури, на основі якої виникла роменська культура, що, своєю чергою, стала одним із компонентів формування давньоруської культури. Це племена літописних сіверян, котрі мешкали на Десні, Сеймі, Сулі, Пслі та Ворсклі по сусідству з хозарами, а згодом увійшли до складу Київської Русі.

2.3. Пам'ятки норманів

Питання пам'яток залишених варягами на Русі викликає багато дискусій. Окремих поселень вони не залишили, але скандинавський вплив прослідковується в таких видах пам'яток, як «дружинні поселення» – Шестовиця, Коровель, Рів II, Заплава, Гньоздове. Варязькі пам'ятки також представлені некрополями в згаданих «поселеннях-таборах». Усі ці некрополі і поселення, розквіт яких припадає на середину – другу половину X ст., об'єднуються характерними етнокультурними рисами:

1. Вони розвиваються під найсильнішою дією скандинавської культури епохи вікінгів – “місцеві” традиції в їх побуті пов'язані переважно з керамічним виробництвом, домобудівництвом, деталями костюмів, загальними для усієї Східної Європи;

2. Найбільш яскраві, передусім похоронні, комплекси, що містять набори озброєння, зі складним обрядом. Найбільші кургани Гньоздова, з характерними для Скандинавії обрядами спалювання в турі і тому подібне, мають найближчі аналогії не на півночі Європи а в Чернігові, де при спорудженні таких же великих курганів практикувався ідентичний обряд похоронного банкету навколо ритуальних котлів. Території кривичів (Гньоздово) і мешканців півночі Лівобережжя (Чернігів) були пов'язані системою полюддя – очевидно, що і представники дружинних верхів, контролюючих збір данини, були пов'язані єдиними традиціями, а можливо, і спорідненістю. Ці зв'язки посилюються з поширенням дружинного обряду тілопокладення в камерних гробницях: цей обряд характерний для некрополів Києва, Шестовиці і взагалі Чернігівщини. Виникнення такого обряду зв'язують з норманами. В середньому Подніпров'ї ареал камерних гробниць співпадає з територією землі, підвладної Київським князям з часів Олега;

3. Зв'язки вказаних пам'яток не замикаються на Скандинавії – вони орієнтовані і на схід в найширшому сенсі (знахідки арабських і візантійських

монет і інших предметів імпорту поєднуються з салтівською «хозарською» ремінною гарнітурою, предметами озброєння і навіть обрядами, характерними для степовиків (про що спеціально – нижче);

4. Зв'язки цих пам'яток спрямовані не тільки назовні – вони мають досить виразний внутрішньодержавний характер.

Розглянемо більш детально пам'ятки Шестовиці і Гньоздова. Утворення Київської Русі ознаменувало початок нового етапу в слов'яно-скандинавських стосунках. Після утвердження в Києві і взяття під свій контроль усієї східноєвропейської торгівлі з Візантією, Олег почав боротьбу за включення в сферу впливу молодій держави навколишніх слов'янських племен. Данниками Києва, як відмічає літописець, незабаром стали, окрім полян, древляни, радимичі і мешканці півночі, причому, цей процес був далеко не мирний, судячи зі слідів пожарищ на більшості слов'янських городищ.

Історичним центром захоплених Олегом лівобережних територій був Чернігів, що виник на високому мисі в місці впадання в Десну її правого припливу р. Стрижень. Розгалужена система приток зв'язувала Десну не лише з басейнами Дніпра, Волги, Оки, Дону, Німану, Прип'яті, але і – через них – з Азовським, Балтійським, Каспійським і Чорним морями. Займаючи ключове положення в системі торгових шляхів Лівобережжя якими надходила основна маса східного монетного срібла, саме в цьому районі «переливаючись» в русло шляху «з варягів у греки», місто відіграло на лівому березі Дніпра таку ж роль, як Київ – на правому, замикаючи на замок увесь великий басейн Десни. Вже у перших договорах з Візантією на початку X ст. Чернігів ставився на друге місце після Києва у переліку міст Русі, де сиділи підлеглі Олегу «великі князі».

Археологічні дослідження останніх десятиліть показали, що в другій половині IX – початку X ст. починається новий етап в історії Чернігова, що супроводжується не лише повною реконструкцією системи міських фортифікаційних споруд, але і подальшим розвитком його соціально-топографічної структури. Передусім, зводиться потужна оборонна лінія на

прадавньому дитинці Чернігова – Цитаделі. Дослідження 1991 р. виявили тут залишки заглиблених в материк дерев'яних конструкцій типу зрубів, до яких зсередини примикали напівземлянкові будівлі, дахи яких могли служити бойовими майданчиками. За стінами з внутрішньої сторони знаходився рів, ґрунт з якого був використаний для спорудження тіла валу – конструктивна особливість, відмічена в цьому регіоні тільки на ранніх дружинних центрах (Гуцин, Оргощ, Звеничев, Шестовиця), що виникли приблизно в цей же час. Картину істотно доповнюють матеріали некрополя, найдавніші з досліджених поховань якого датуються кінцем IX – початком X ст. (срібний саманидський дирхем кінця IX ст. на вогнищі в кургані Гульбище; золотий англійський динарій Етельреда (994-1000 рр.) в кургані №5 на Болдіних горах і так далі). Розкопки чернігівських курганів і відкритого нещодавно ґрунтового некрополя, на якому на сьогодні досліджені вже понад 1800 поховань, виявляють значну соціально-майнову диференціацію населення і характеризують Чернігів цього часу як один з найбільших міських центрів Русі з могутнім боярством і численною дружиною. Усе це, поза сумнівом, ускладнювало здійснення надійного контролю за Черніговом – знаходження у великому і багатолюдному місті чужого його населенню військового гарнізону було небезпечне, і літописи неодноразово підтверджують це. Згадаємо хоч би відоме побиття варягів Ярослава в Новгороді в 1015 р. Ймовірно, це добре усвідомлювалося і самими князями, які розміщували своє неспокійне воїнство за межами міських укріплень (наприклад, як під Новгородом на Рюриковому городищі). Подібний військовий табір відомий і під Черніговом, у с. Шестовиця, в 18 км нижче міста за течією Десни.

Матеріали Шестовицького археологічного комплексу в ур. Коровель, що вважається еталонним для вирішення багатьох питань історії Староруської державності, епохи її становлення, як і раніше залишаються недостатньо відомими навіть фахівцям. Початок археологічних досліджень городища пов'язаний з ім'ям чернігівського археолога П. Смоличева. У 1946р. Я.

Станкевич продовжила вивчення пам'ятника, розкривши вже 60м² в південно-західній частині городища. Ще масштабніші (особливо для того часу) дослідження провів тут в 1948р. Д. Блительд, він відкрив ряд різночасних житлових і господарських об'єктів і запропонував в цілому переконливу попередню культурно-хронологічну схему розвитку городища, що включала зарубинецький, ранньороменський і староруський етапи. Дослідження показали, що до городища на цьому мису знаходилося невеличке слов'янське селище, знищене у кінці IX ст. Судячи з незначної товщини і насиченості шару, населення пам'ятника в цей період було нечисленним. Всього на різних розкопках досліджено 3 напівземлянкові житла і десяток господарських будівель і ям, що відносяться до цього періоду і містили досить бідний інвентар. У останні десятиліття IX ст. Селище гине в пожежі, сліди якої, різної міри інтенсивності, виявлені в різних частинах мису (головним чином, на ділянках, пізніше перекритих насипом валу). Враховуючи, що і усі подальші перебудови і катастрофи якнайповніше зафіксувалися в насипі підлогового валу і на прилеглий території, культурні нашарування саме цієї ділянки пам'ятника були використані для побудови його стратиграфічної колонки.

Безпосередньо після пожежі на південному краю мису споруджується городище неправильної округлої форми, площею дещо більше за 1 га(II-й будівельний горизонт). Поверхня городища є майже рівним майданчиком, з помітним ухилом до південного сходу, схили якої колись круто обривалися до заплави. Судячи з топографії пам'ятника, в давнину по усьому його периметру проходив вал, що нині сильно розплився і чітко фіксується тільки з підлогового (північного) боку (висота 1 – 2 м, ширина в основі 20 – 25 м), ледве видимий уздовж південного схилу і такий, що швидше вгадується на окремих ділянках східного і західного схилів. Розкопки останніх років показали, що городище мало складну систему укріплень, що не має аналогій на інших синхронних пам'ятках регіону. Як відзначалося, від іншої частини мису його відділяв зовнішній рів шириною до 12м, глибиною до 3.5м. За ним знаходився перший

вал, шириною близько 25м, який проходив, ймовірно, по усьому периметру майданчика. Основу його склали дерев'яні конструкції, засипані піском. У 8м від нього проходила друга лінія укріплень, що складалася з невеликого (ширина 2.5м, глибина до 1м) рову і частоколу, що стояв за ним. У 7м від нього проходила третя смуга укріплень, яка складалася з ще одного рову, шириною 7.5м, глибиною більше 3м, і валу, ширина основи якого також 7.5м, за яким розташовувався останній рів шириною о 4м, глибиною до 1.5м. Наявність останнього, внутрішнього рову пояснюється не його фортифікаційним призначенням (при обороні він швидше, заважав захисникам), а наслідком вибірки ґрунту для тіла валу, що насипався в спішному порядку – особливість, зафіксована, як вже відзначалося, на усіх ранніх городищах цього круга. Окремим ровом шириною 22м була відрізана і полога стрілка мису, незручна для оборони.

У результаті розміри внутрішнього майданчика городища, придатного для забудови, склали всього 60 x 48 м, або менше 3000м². Виявлені тут житла і допоміжні будівлі примикали до валів або були конструктивно вписані в їх систему. В'їзд на городищі знаходився з підлогового (північного) боку і захищався дерев'яними надвратними вежами. До нього ж виходив і в'їзд із заплави, прокладений по східному схилу. Так званий південний в'їзд, що також вже зараз зрозуміло, являється, ймовірно, пізнім. Серед розкопаних будівель підквадратної форми переважає орієнтація сторонами по сторонах світу(в окремих випадках – кутами), серед овально-подовжених – довгою віссю по лінії північ-південь або північний захід – південний схід; в окремих випадках – по лінії схід-захід. Цікаво відмітити, що серед досліджених тут об'єктів немає жодного, який можна було б однозначно інтерпретувати, як стаціонарне житло. Серед них безумовно домінують будівлі, пов'язані з виплавою і обробкою заліза (численні знахідки шлаків, уламків футуровки горнів, фрагментів сопел), смолокурінням і дігтярством, випаровуванням поташу і так далі, що дозволяє припускати переважне використання вказаної ділянки на північному краю

посаду в якості своєрідного промислово-господарського двору. В той же час, на посадці вже в цей час функціонували і стаціонарні житлові садиби, одна з яких частково досліджена в 1998 – 1999 рр., в 60 – 70 м на південь від розкопок 1984р. і в 600 м на північ від городища.

Тут, поблизу від східного краю тераси, розкопками досліджено 4 житла з глинобитними печами і більше 20 будівель і ям господарсько-промислового призначення, а також сліди від огорож каркасно-плотової конструкції. Найстарше з жител було напівземлянкою або (що менш ймовірно) жилою будовою двоповерхового житла, розмірами 4.90 x 4.50 м по верху котловану і 4.55x4.0м по низу. Стінки останнього близькі до вертикальних, з невеликим ухилом до середини, глибина 1.20 – 1.45 м від рівня материка. По кутах котловану виявлені стовпові ямки (глибина 0.12 – 0.29 м, діаметр 0.20 – 0.27 м), що може свідчити на користь каркасно-стовпової конструкції стін. Вхід знаходився з південного сходу і усередині котловану маркувався двома стовпами. У північно-східному кутку розташовувалася велика (0.84x0.85 м) глинобитна піч підквадратної форми, повернена до входу. Вона була споруджена на каркасі з товстих лозин і увінчувалася товстостінною (до 5.5см) жаровнею прямокутних контурів. По площі воно було трохи більше попереднього – близько 6.60x5.40 м. По керамічних матеріалах і знахідках (фрагмент щитка бронзової ліровидної пряжки, уламок срібної гривні, залізні шило, ножі і цвяхи, уламки серпа, лезо сокири, невелике зубильце, фрагмент личини від накладного замку, уламки відерних оковувань, шиферні і керамічні прясельця, шиферні і пісковикові бруски, кістяні шила і проколи і т. д.) друге житло може датуватися другою половиною X – початком XI ст. Цікаво відмітити, що на сусідній садибі (розкопка VII) були частково досліджені залишки синхронного наземного житла з вогнищем, з якого, разом з чисельними іншими знахідками, вирізняються шиферне пряслице з руновидними знаками і мініатюрний голечник з пташиної кістки з трьома тичинами згори і знизу, простір між якими покритий солярними символами. Судячи з наявності в заповненні золи і вугілля, житло, як і усі інші

будівлі цієї і сусідніх садиб, було знищене в пожежі не пізніше першої чверті XI ст. Необхідно підкреслити, що у міру наближення до городища характер забудови посаду не мінявся. Так, в 200 м на північ від городища у розкопі І (1998 – 2002 рр., загальна площа більше 400м²) поблизу західного краю тераси досліджені півтора десятки будівель різної форми X – початку XI ст., пов'язаних з виплавою і обробкою чорних металів – «садиба коваля», де був знайдений литий рубчастий браслет прикрашений на кінцях головами драконів з подовженими мордами. Драconi повернені один до одного головами; у них великі мигдалеподібні форми ока і щільно притиснуті до голови вуха; пащі відчинені. По усій спині драконів, від голови до голови, чітко зображений невисокий рубчастий гребінь. Шиї драконів прикрашені орнаментом «в ялиночку», який на чверті довжини браслета з кожного боку обмежується поясочком з 4-х рельєфних кілець. Посередині браслет як би ділиться на 2 половинки ще одним аналогічним поясочком, але вже з 6 кілець. Уся нижня частина тіла обох драконів покрита подібними ж кільцями, але менших розмірів, а по черевцю з обох боків пущені також по гребінцю. Прямі аналогії цієї знахідки нам невідомі, але її загальний вигляд свідчить на користь зв'язків з балтійським регіоном.

З території внутрішнього двору садиби походить ряд унікальних знахідок, серед яких, – звисла свинцева печать Володимира Мономаха раннього типу, фрагмент бронзової черепаховидної фібули типу 52, соплка з трубчастої кістки великої рогатої худоби з руновидними написами з двох сторін.

У 1925 р., після отримання інформації про факти руйнування курганів, в Шестовиці почала свої дослідження археологічна експедиція на чолі із зав. відділом археології місцевого музею П. Смолічевим.

Більшість дослідників, оперуючи, головним чином, матеріалами могильника, схильні датувати час функціонування Шестовицького комплексу кінцем IX – початком XI ст. Дослідження останніх років на городищі і посаді в

цілому переконливо підтвердили ці спостереження. Зокрема, на городищі під подошвою древнього валу і в заповненні перекритих ним об'єктів зібрані фрагменти кераміки ранньогончарних типів другої половини – кінця IX ст., що не дозволяє віднести свідчення про наявність оборонних споруд на його майданчику до часу раніше, ніж кінець IX ст. В цілому, створюється враження, що виникнення комплексу співпадає за часом з повідомленням «Повісті минулих літ» про підкорення Олегом сіверян в 884 р.: «иде Олег на Мешканці півночі і переможи Северяны і възложи на нь данину легьку, і не дасть имь Козаромь данини платите, рекь азь имь деко, а вам не чому». Можливо, саме у зв'язку з цим більшість дослідників вважали, що в Шестовиці розміщувався найбільший на Лівобережжі табір дружинників київських князів, який, розташовуючись всього в одній – півтора годинах кінної їзди від міста, повинен був грати роль своєрідної противаги центру літописних сіверян Чернігову, як місцю зосередження родоплемінної землевласницької еліти, практично Києву, що завжди знаходився в опозиції, і що був його традиційним торговим конкурентом. Ширше бачить його функції П. Толочко, який розглядає Шестовицю як торгово-ремісниче поселення, головним зайняттям населення якого була «далека торгівля, а також пов'язані з нею ремесло і військова справа». Навпаки, Ф. Андрощук убачає в ньому лише «військово-торговий центр, який був транзитною гаванню в місці найбільш інтенсивної навігаційної напруги» на «Хозарському шляху», по якому і просувалися в другій половині IX – першій половині X ст. нормани в Середнє Подніпров'я з території Хозарського каганату. Саме функціонуванню цього шляху, власне, і зобов'язаний своїм виникненням Шестовицький комплекс.

Протягом першої половини X ст. скандинавські речі фіксуються у похованнях разом з предметами візантійського та східного виробництва. Яскравим прикладом цього феномену є керамічний водолій (курган № 105) ближньосхідного виробництва, денце якого є стилістичним наслідуванням стилю «Еллінг». Також, наприклад, у кургані № 83 меч та фібула і наконечник піхов

меча знаходилися у комплексі з візантійськими монетами та стременом салтівського типу. У похованні кургану № 100 скандинавська намистина із срібного дроту містилася разом з іншим східним намистом та дирхемом. У похованні кургану № 78 виявлені залишки шовку візантійського або східного походження, намисто і дирхем разом з черепахоподібними фібулами та підвісками. У похованні кургану № 42 залишки шовку, кістяні накладки, орнаментовані в скандинавському стилі «Маммен», знайдено разом із залишками ремня, сумкою-ташкою та кочівницькими стременами.

Про рівень озброєності на комплексі, окрім опублікованих вже матеріалів похоронних комплексів, дають деяке уявлення і знахідки з розкопок останніх років, серед яких – колекція залізних наконечників стріл різних типів, невеликий бойовий топірець і уламки лез, залізний сердечник від обушка і кістяне навершя від подібного ж знаряддя менших розмірів, шабельна гарда, кістяна і залізна петлі від сагайдаків, уламки залізних ножів з нервюрами і поясних бляшок (в основному, східного походження), бронзовими і залізними підковоподібними фібулами із спіралью закоченими кінцями, поясними пряжками і язичками від них, невеликими кам'яними брусками з отворами для підвішування, уламками кованих залізних котлів, дужок від них і витих крюків для їх підвішування, залізними ж футлярами для трупів; спорядження бойового коня – кільцями і гризлами від вудил, фрагментами псалій, попружними пряжками, великою бронзовою серцеподібною бляшкою від вузди, кістяною обоймицею від нагайки і т.

У південній Русі присутність варягів зафіксована окремими виробами й характерними звичаями (зокрема, в Шестовиці), проте жодного спеціалізованого поселення невідомо. Наразі є два десятки поховань, які можна кваліфікувати як могили представників скандинавського регіону. Більшість з них досліджено на некрополях Києва і Чернігова та в їх окрузі. Як і на могильниках Скандинавії, вони демонструють різні обряди поховання: у човнах і підкурганних ямах, кремації на стороні і на місці

поховання. У середньодніпровському регіоні їх кількість відносно незначна у порівнянні з деякими північними районами Русі. За даними П. Толочка, на ранньому курганному некрополі в Києві поховання варягів та їхніх родичів становлять лише 3-3,5 відсотка від загальної кількості могил, а у Шестовиці – майже 9 відсотків. Лише поодинокими комплексами представлені скандинавські поховання на інших південноруських некрополях [86].

До скандинавських у Києві можна віднести парне поховання чоловіка, який лежав на боку та жінки, що сиділа біля нього. Такий тип поховань відомий, зокрема на шведському могильнику Бірка. Там же є й чоловічі поховання на боці, а не у випростаному положенні на спині типовому для слов'ян. У скандинавській поховальній традиції широко відомий звичай псування зброї, що простежується і в окремих похованнях київських та шестовицьких комплексів. У двох жіночих похованнях із Києва, як і в деяких з Вишгород і Шестовиці були черепахоподібні бронзові фібули, які вважаються елементом скандинавського жіночого костюма. Також серед характерних речей північного кола – круглі фібули з довгою голкою, якими скріплювалась накидка-корзно.

У Китаєвому, в околицях Києва, розкопано кілька курганів із тілопокладеннями в дерев'яних човнах. Такий обряд був поширений на поховальних пам'ятках Данії, Швеції, Норвегії. Також він описаний у середньовічних скандинавських сагах.

Два, ймовірно, скандинавські поховання досліджено на Чернігівщині на некрополі літописного града Оргоща — курганному могильнику біля с. Табаївка. В одному похованні, здійсненому за обрядом кремації, ймовірно, в човні, серед інвентаря, що вцілів – зброї, кераміки, кісток коня і птахів, виявлені залізні заклепки, які застосовувалися при будівництві скандинавського човна.

В другому похованні зафіксовані залишки тілопокладення у зрубі. Серед предметів, що супроводжували небіжчика – сокири, ножа, уламків посуду, було виявлено срібний браслет-наруч. Такий звичай прибалтійського походження. Це поховання було пограбоване через деякий час після проведення обряду. Біля

голови померлого виявлено сліди грабіжницького ходу, а від черепа збереглася лише нижня щелепа. Ймовірно, це поховання могло мати коштовні шийні прикраси – гривни чи шолом і було пограбоване сучасниками небіжчика.

Серед скандинавської старовини, що зустрічається в Східній Європі, найбільш яскраву і численну групу складають так звані шкарлупоподібні або черепахоподібні фібули, що отримали згідно з типологічною роботою Яна Петерсена відповідну індексацію: Petersen. У дослідженнях присвячених русько-скандинавським зв'язкам шкарлупоподібні фібули притягуються як безперечні докази перебування норманів на Русі. У 1967 році було опубліковано зведення усіх відомих на той час скандинавських фібул Східної Європи [33]. На думку В. Дедюхиної на староруських пам'ятках Східної Європи фібули датуються пізнішим часом, ніж в Скандинавії, а саме – другою половиною X – початком XI ст. Ця точка зору отримала визнання в роботах Д. Авдусина, М. Фехнер, Т. Пушкіної.

Пам'ятки Верхнього Подніпров'я представлені матеріалами Гньоздовського могильника - шкарлупоподібні фібули. Інвентар кургану №59 складався з поясного набору, ажурного наконечника піхов, уламка підковоподібної фібули [1 с. 74- 84; 33 с. 196]. У інвентарі кургану №65 знайдені намиста, прясельця, уламки фібули, скляні шашки, гирьки, ладійні заклепки. У кургані №13 уламки фібули зустрінуті з пінцетом, 5 дирхемами, гривнею, скляними шашками, бляшками, гирьками, уламками меча, гончарними і ліпними посудинами. У похоронному інвентарі кургану №22 знайдені уламки фібули, гирьки, фібула, дирхем 904/905 pp., кругова посудина. У кургані Ц-198 дві фібули знайдені з круглою застіркою, намистами, підвіскою, лунницею, кільцевою фібулою із спіральними голівками, дротяним браслетом, одностороннім гребенем, вагами, ножем. У похованні кургану Ц-306 виявлені фрагменти двох фібул з обривками шовкової тканини, круговим горщиком, дерев'яною чашкою і скляною намистиною. У кургані №25 дві фібули знайдені з ножем, залишком тканини, намистами, монетами 886–912 pp., 905/906 pp. Для датування фібул в гньоздовських похованнях важливі комплекси кургану №13 і датування монет з

курганів Ц-306. Речовий комплекс цього кургану вдалося датувати початком X ст., до ранніх курганів відноситься також курган №23, його датують другою чвертю X ст. Речовий комплекс кургану № 59 допомагає датувати знахідка в ньому ажурного наконечника з прорізним зображенням птахів. Цей тип наконечників з'являється в похованнях Шестовицького могильника у кінці IX – початку X ст.

РОЗДІЛ III. НОРМАНО-СЛОВ'ЯНСЬКІ КОНТАКТИ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У VIII-X СТ.

Проблема «походження Русі» була наслідком понад двохсотрічних сумнівів у точності літописної розповіді про покликання варягів. Хоча сучасні процесам утворення Русі писемні джерела IX–X ст. дають доволі чіткі визначення для нападників. В латиномовній хроніці венеційського історика X – поч. XI ст. Іоана Диякона вони названі «народом Норманів». Єпископ Кремони Ліутпранд уточнює: «Ближче до півночі живе народ, який греки за зовнішнім виглядом називають „русіями“ [тобто „рудими“], ми ж за місцерозташуванням називаємо норманами». Аль-Масуді вважав русами норманів, які здійснили напад на Андалусію в 912/913 р. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний відзначав різницю мови росів та слов'ян, передаючи назви дніпровських порогів «слов'янські» та «роські». Більша частина останніх наразі етимологізується зі скандинавських мов.

Дані писемних джерел, як відомо, є текстовим уособленням ментальності тієї людської спільноти, серед якої вони створювалися. Формування давньоруської культури значною мірою віддзеркалює історію держави Київської Русі і особливо – роль міжнародних взаємин східних слов'ян з іншими регіонами середньовічного світу. З IX ст. давньоруська культура формувалася під значним впливом країн Сходу, Візантії, Північної та Західної Європи, роль яких була різною у певні хронологічні періоди. Ці зовнішні контакти знайшли відображення не лише у формуванні певних соціальних структур, інститутів, а й на рівні духовної та матеріальної культур. Саме зовнішні контакти визначили синкретизм давньоруської культури на початкових етапах формування Русі. Численні наслідування чужих традицій досить швидко почали виявлятися в місцевих традиціях, причому вони настільки органічно впліталися у повсякдення, що ставали звичайною нормою життя. Пошук подібних запозичень і наслідувань є необхідним, хоча він

інколи зачіпає національну гідність, що в свою чергу тягне за собою політичні спекуляції. Яскравим прикладом цьому є двохсотрічне змагання норманістів та антинорманістів про роль норманів у становленні Русі. Проте, «варязьке питання» – тема досі не вичерпана. У працях західних вчених, присвячених впливу вікінгів на місцеві культури, підкреслюється роль регіональних відмінностей у двосторонніх контактах.

У Східній Європі процеси, пов'язані з варягами, були дуже динамічними. Вікінги прийшли сюди в другій половині VIII ст. Вони налагоджують рух по Волзькому торговому шляху, але в кінці IX – початку X ст. ситуація змінюється через блокування хозарами нижньої, південної частини Волзького шляху. Хозарський каганат хотів пускати скандинавів на Каспій, залишаючи за собою роль посередника у торгівлі зі Сходом. Також на Нижній Волзі відбувалися активні міграції войовничих кочових племен, зокрема угорців, печенігів, що впливало на стабільність і безпеку Волзького шляху. Вони зосередили свою торгівлю на Середній Волзі, де головним їхнім партнером виступає Волзька Булгарія, втрачаючи трансконтинентальний шлях з Балтики на Схід. У IX ст. скандинави відкривають новий шлях не через Волгу, а Дніпром, який вів з берегів Балтики до Чорного моря і далі до Візантії і Середземномор'я – шлях «із варягів у греки». Цей шлях зв'язав східне слов'янство із зовнішнім світом, насамперед сусідні економічно-географічні зони із землеробським господарством різного рівня розвитку – високопродуктивним, стабільним і доповненим позааграрними формами діяльності – та в той же час взаємозалежні.

Т. Джаксон, зазначав, що східноєвропейська річкова система була ідеальною дорогою для далекої міжнародної торгівлі. Варяги, які рушили на Схід, відразу ж зіткнулися з проблемою: для успішного функціонування шляху його повинна контролювати певна вагома сила, яка могла б забезпечити охорону торгових факторій, безпеку купцям та створити умови для торгівлі.

Він вплинув на історичні долі східнослов'янських племен і північних

народів, процеси державотворення у них, розвиток культури від північного варварства до еліністично-християнської духовності. Зв'язки і взаємовпливи між слов'янами і норманами були різноплановими. Вони торкалися різних сторін їхнього життя. Це були економічні, воєнні, культурні взаємовпливи. Звичайно ключовим залишається питання про формування державності у цих двох етносів і перш за все про їхній вплив і участь у створенні Київської Русі.

Дискусії про походження Русі тривають уже понад 300 років і розділивши дослідників на норманістів і антинорманістів, є складовою загальної проблеми про роль вікінгів в історії європейського континенту і формуванні політичної мапи Західної Європи. Від її розуміння певною мірою залежить визначення ролі норманів і в історії Русі.

У сучасній європейській історіографії дослідники епохи вікінгів вважають, що традиційне сприйняття епохи вікінгів, побудоване на тогочасних писемних джерелах, значно перебільшує масштаби норманських походів і норманської колонізації, оскільки не має пояснення причин таких тривалих і масштабних міграцій скандинавів, що потребували величезних людських ресурсів [101].

Ідеалізація епохи вікінгів і «норманський стереотип», створений переважно скандинавськими і німецькими істориками, часто були обумовлені політичними чинниками – великодержавницькими устремліннями Швеції у XVII ст., міфом про культуртрегерство германців в історії, зокрема східних слов'ян у XIX–XX ст. Вплив політичних чинників на дискусії норманістів і антинорманістів став таким заполітизованим, що від науки майже нічого не залишилося. Ця проблема торкнулася і вітчизняних дослідників. Радянські історики, наголошуючи на вирішальній ролі внутрішніх соціально-економічних чинників у процесі формування Русі, досягли відчутних результатів у дослідженні її господарства, зокрема ремесла і торгівлі, у вивченні урбанізаційних процесів та еволюції соціальних відносин. Це значно нівелювало аргументи норманістів про відставання в епоху раннього середньовіччя слов'янських народів від скандинавів. Проте в дискусії все

більшої ваги набуває археологічна джерельна база, яка з розвитком і широтою досліджень постійно доповнюється. Перед археологією у радянський період фактично було поставлене завдання про нівелювання свідчень писемних джерел. Кількість і вагомість скандинавських рис у давньоруській культурі IX–X ст. мали демонструвати їх незначимість. Археологи оперують не уявними, а матеріальними аргументами, тому цього не сталося. За результатами розкопок археологам, навпаки, довелося виділити цілу низку ранніх давньоруських пам'яток X ст. з високим відсотком скандинавських елементів. Для пояснення цього феномену, з'явився термін «інтернаціональна дружинна культура» Вона мала бути проявом сплаву різновекторних культурних імпульсів.

Основні аргументи класичного варіанту норманської теорії про завоювання будувалися на зовнішніх чинниках формування Руської держави, зокрема, походження правлячої династії. Під впливом нагромаджених археологічних матеріалів і ширшого розуміння державотворчих процесів вони були критично переглянуті. Не відкидаючи вирішальну роль скандинавів у формуванні Русі, шведські археологи запропонували оновлену колонізаційну версію норманської теорії з акцентуванням на мирній колонізації Східної Європи скандинавами. Саме вона нібито створила необхідні умови для виникнення тут приватного землеволодіння, формування правлячої еліти і заснування держави [101].

Головним аргументом її була інтерпретація археологічних пам'яток, зокрема поховальних на території Східної Європи. Так звані камерні (зрубні) поховання були відкриті у Києві, у Шестовиці під Черніговом, у величезному могильнику в Гньоздово поблизу Смоленська. Цей тип поховань, ідентифікований як скандинавський, вважався основним і безспірним доказом перебування скандинавів на цій території. Раніше типово скандинавськими було прийнято вважати поховання із тілоспаленням у човні, де критерієм для етнічної характеристики цього типу поховань був описаний арабським мандрівником Ібн Фадланом обряд спалення вождя русів у Булгарі на Волзі.

Поховальний обряд у човні, який приписують норманам як морському народу, є непереколивим аргументом. Мореходами були всі народи, які населяли узбережжя Балтики, зокрема, фіни і поморські слов'яни.

За свідченням саг, досвід будівництва суден скандинави переймали у лапландців, які були великими майстрами цієї справи. Морські човни у шведських поселенців на Аландах, по сусідству з фінами, з'явилися у VII–VIII ст. Тобто, цілком ймовірною є і фінська версія Походження цього поховального обряду може бути фінським, бо фіни найдовше на Балтиці практикували спалення померлих, чи слов'янським – тілоспалення у човні практикували південнобалтійські слов'яни, які мали морські човни, були добре відомі середньовічним авторам морськими піратськими набігами на сусідів. Вони раніше від скандинавів почали колонізувати острови на Балтиці, осідали на узбережжі Скандинавії. Слов'янські старожитності виявлені у понад 240 пунктах Скандинавії [101].

Обряд поховання у човні, який вважають скандинавським, не мав поширення у Центрально-Східній Європі і майже не зустрічається у Подніпров'ї. Відсутність типових скандинавських поховань у Середньому Подніпров'ї підриває колонізаційну версію. Зарахування до скандинавських камерних поховань на підставі їх подібності з камерними похованнями Бірки та наявності у деяких із них скандинавських речей, поширених у цьому регіоні, теж виглядає сумнівним.

На думку дослідників, наявність в інвентарі камерних поховань окремих скандинавських речей, зокрема прикрас (фібул, браслетів) не може вважатися етнічним критерієм і доказом належності поховання вихідцям зі Скандинавії. Відомо, що однією із головних і найнадійніших етновизначальних ознак вважаються масові керамічні вироби [101, с. 709].

Виходячи з наведеного, розглянемо і спробуємо проаналізувати та інтерпретувати слов'яно-скандинавські культурні зв'язки, які вплинули на формування давньоруської культури на Лівобережжі Дніпра, регіоні, що став складовою частиною "Руської землі".

Серед південноруських пам'яток найбільший відсоток скандинавських елементів демонструє Шестовицький археологічний комплекс під Черніговом, менший відсоток скандинавських знахідок у Києві, Вишгороді, Чернігові та Седневі, Виповзові. Особлива роль таких поселень, як Шестовицьке, підкреслюється схожими давньоруськими комплексами в інших регіонах, зокрема – Гньоздовським під Смоленськом. Такі величезні торгово-ремісничі поселення набули найбільшого розквіту в другій половині X ст., однак несподівано припинили існування на початку XI ст., так і не перетворившись на міста. На думку дослідників, йдеться про сезонні місця збору та обслуговування купців на річкових торгівельних шляхах. Склад населення, яке проживало у таких пунктах або помирало в дорозі від хвороб і було похованим у могильниках, був надзвичайно строкатим, проте з реально великим відсотком скандинавів (камерні поховання, кремації в човнах, озброєння і прикраси скандинавського стилю). Проте помилково їх вважати «дружинними» або якимось причетними до військової верхівки русів, що яскраво демонструється відмінностями між Гньоздово під Смоленськом, Шестовицею та Черніговом. Кількість предметів торгового інвентарю й іноземних імпорту у комплексах X ст. Чернігова і Шестовиці взагалі малозіставна. Оцінюючи демонстративний соціальний статус великих курганів на горах Чернігова (Чорна Могила, Гульбище) у порівнянні з багатими, але розташованими в щорічно затоплюваній заплаві Шестовиці невеликими скандинавськими курганами, помітна різниця у демонстрації соціальної ролі цих поховань для місцевих общин.

У феномені виникнення Шестовицького археологічного комплексу обумовлені попередні етнокультурні процеси, в яких на ранніх етапах певну роль відігравали іншоетнічні групи населення. Його матеріали найбільш репрезентативні для давньоруського часу.

На великому могильнику X–XI ст. у с. Шестовиця під Черніговом, де налічують декілька сотень курганів, близько 150 розкопано. Це камерні поховання з обрядом тілоспалення і тілопокладення. Поховані – дружинники з

вбитими рабинями, кіньми і зброєю. У цьому некрополі, у досліджених похованнях, скандинавських речей небагато. Вони виявлені у десятиох камерних похованнях, з яких скандинавським можна вважати одне поховання у човні. Решти камерних поховань скандинавська приналежність – суперечлива. У 1998 р. розкопки у Шестовиці відновила спільна українсько-норвезька археологічна експедиція, а в 2006 р. нею знайдено поховання норманського конунга. З писемних джерел норманські найманці на чолі з конунгами у X–XI ст. відомі на службі у руських князів. Антропологічні дослідження встановили незначний германський домішок у похованнях з Шестовиці, тоді як у чернігівському некрополі його зовсім немає [23, 6].

У київському некрополі було досліджено близько десяти поховань з обрядом тілоспалення, у інвентарі яких виявлено не більше 20 скандинавських речей, що датуються X ст., а не IX ст. – часом утворення Русі. П'ять з них були похованнях останків дружинників з кіньми, три – дружинників з жінками, два – дружинників з жінками і кіньми, одне – тільки дружинника. В одному з поховань дружинника з жінкою, яке вважали скандинавським, серед предметів жіночого супроводу були дві срібні скандинавські фібули, прикрашені філігранню і зерню. Одна із фібул використовувалася як підвіска. В інвентарі цього ж поховання були скроневі кільця, що мають волинське походження і є елементом характерним слов'янським жіночим племінним уборам, не властивим скандинавській традиції. Згодом слов'янську, а не скандинавську належність покійниці підтвердили антропологічні дослідження [39].

Крім тілоспалень, у київському некрополі є тілопокладення в зрубі, які складають найчисельнішу групу київських поховань і найбагатшу за інвентарем. Масовий інвентар цих поховань аналогічний інвентарю камерних поховань із тілоспаленням та київських поховань у ґрунтових могилах, що належали біднішим верствам місцевого слов'янського населення, тоді як зрубні гробниці з багатими прикрасами і одягом – київській знаті. Аналогічність поховального інвентаря в обох типах поховань свідчить, що заможна верхівка теж була місцевого походження. Залучення матеріалів антропологічних

досліджень також не підтвердило версію про приналежність камерних поховань скандинавам. Антропологічними дослідженнями встановлено, що у цих похованнях відсутній германський елемент. Відомий дослідник київських старожитностей М. Каргер відзначає, що київський некрополь демонструє «етнічну єдність поховань різних соціальних верств» [39]. Подібність інвентарів обох поховальних обрядів – тілоспалення і тілопокладення підтвердив і Д. Бліфельд, проілюструвавши це на матеріалах могильника в с. Шестовицях під Черніговом [22].

Ці факти переконливо доводять хибність скандинавської інтерпретації київських камерних поховань і необґрунтованість висновків про заснування Києва скандинавами, та що місто у X ст. було анклавом норманів, які становили п'яту частину його населення [101, с. 718].

Особливої уваги заслуговує величезний курганний могильник у Гньоздові під Смоленськом. Він налічує понад 5 000 могил і свого часу був найбільшим поховальним комплексом у Європі. Вважається, що значна кількість поховань могильника належала скандинавам. На думку більшості археологів, серед яких і багаторічний дослідник цього поховального комплексу Д. Авдусин, гньоздовські кургани в масі своїй є слов'янськими [1].

Відомий сучасний представник норманізму П. Соєр вважає значно перебільшеними масштаби норманської колонізації, що спричинено некритичним прочитанням середньовічних писемних джерел. Підсумовуючи наявні археологічні матеріали, він дійшов висновку: «Зрозуміло одне: не може бути, щоб шведи (датчани і норвежці взагалі не беруться до уваги, оскільки вони діяли на Заході континенту) коли-небудь відігравали на Русі важливу роль як поселенці». Відкидаючи версію норманської колонізації Східної Європи, він робить висновок про панування в Києві і Верхньому Подніпров'ї скандинавських воїнів, які склали правлячий прошарок, що «швидко», навіть «миттєво» ослов'явився. [101, с. 720-721].

Наявність у київських жіночих похованнях скандинавських фібул також

не є етнічною ознакою, а вказує на те, що скандинавські фібули користувалися попитом і різними шляхами потрапляли в Східну Європу. В інвентарі жіночих поховань, окрім скандинавських фібул, є також слов'янські та салтівські прикраси, що може засвідчувати інтернаціональний характер тогочасної жіночої моди і культурні запозичення та взаємовпливи, що було наслідком розвитку торгівлі. Відомо, що у той час не лише прикраси, а й жінки були військовим трофеєм і найважливішим експортним товаром. Работоргівля була характерною рисою епохи і значного розвитку набула на Балтиці, у скандинавських і слов'янських землях. Крупними центрами работоргівлі були датський Хедебю і ободритський Рерик. У «Сазі про людей з Лаксдалю» яскраво описано продаж руським купцем рабині під час з'їзду конунгів у західній Швеції [68, с. 112].

Торгівлею та культурними взаємовпливами можна пояснити наявність окремих скандинавських жіночих поховань і скандинавських речей у Східній Європі, і жіночих поховань зі слов'янськими скроневими кільцями і залишками вишитих полотняних сорочок, не характерних для Скандинавії, у середньовічних шведських міських некрополях.

Ще одним важливим маркером скандинавських поховань, що засвідчує скандинавські впливи на Русь, вважаються скандинавські мечі. Такі мечі у IX–X ст. зустрічаються у землях франків, прибалтійських слов'ян, на Британських островах, у Волзькій Болгарії та Русі. Дослідники відзначають, що у той час у всіх країнах Європи використовували однакові мечі, основний центр виробництва яких знаходився у Франції і Німеччині. Звідти вони поширювалися континентом і відомі там, де скандинавів не було, наприклад, у Чехословаччині і в землях південних слов'ян.

У VII–VIII ст. значні торговельні центри датське Хедебю і шведська Бірка ще не розвинулися, їх становлення припадає на IX ст. Мечі на Балтику могли потрапляти тільки через центри, розташовані на балтійському узбережжі і через Веліград (Рерик) – у VIII – початку IX ст. провідний центр балтійської торгівлі і найближча гавань до франкських володінь [68, с. 345-

346].

Куплені у франків мечі, південнобалтійські та подунайські слов'яни продавали їх на схід, у Русь і Волзьку Болгарію, а звідки – до арабських країн. Про розвинутий експорт мечів із земель франків у IX ст. свідчить факт заборони Карлом Великим у 805 р. продажу їх слов'янам, і сліди такої трансконтинентальної торгівлі виявлені на городищі Пліснеська. Вони підтверджують активні торговельні відносини місцевих слов'ян із прибалтійськими одноплемінниками і арабськими країнами [68, с. 117].

Часто вони здобувалися у бою, хоча вікінги, навіть конунги, надавали перевагу такій зброї як сокири й списи. Меч вважався ритуальною зброєю, йому приписували надприродні властивості, він передавався від батька до сина. Виходячи з цього, у скандинавських похованнях меч мав би бути рідкістю, а не характерною їх ознакою. Із на сьогодні відомих 165 найцінніших мечів із клеймами знаних рейнських майстрів у Швеції виявлено тільки один, в той же час у землях прибалтійських слов'ян – 30, у Литві – 5, у Латвії – 22, в Естонії – 7, у Русі – 11. Географія знахідок і розподіл по регіонах, на думку дослідників, демонструють можливі шляхи їх потрапляння у Східну Європу без участі скандинавів. В районі Києва були знайдені мечі, датовані IX ст., а в Новгородській землі та в Приільменні, де починався шлях «з варягів у греки» їх немає [101 с. 725]. У X ст., як вважає німецький дослідник Й. Херрман, аналогічні рейнським мечі почали виготовляти в майстернях Русі, Польщі, Латвії; проте їх виробництво у Скандинавії не підтверджується [68, с. 117]. Поширенню технології виготовлення «муарових мечів», ймовірно, сприяли мандрівні майстри та ремісники, захоплені у полон під час походів. Почали з'являтися мечі з клеймами місцевих слов'янських майстрів, клеймо слов'янського майстра є на одному з «скандинавських» мечів, виявлених у Волзькій Булгарії. Запозичення передових технологій відіграли важливу роль в уніфікації культури, мандрівні майстри і торговці сприяли значному поширенню виробів в Балтійському регіоні та за його межами, тому їх походження неможливо визначити однозначно і вважати

етнічним критерієм. Щодо скандинавських артефактів у Східній Європі, то П. Соєр зазначав, що «самі по собі археологічні знахідки... не говорять ні за, ні проти скандинавів. Тенденційність створюють ті, хто працює з цим матеріалом» [101 с. 726].

У зв'язку з масовим поширенням в Україні металодетекторів знайдено тисячі артефактів, монет і скарбів, які істотно змінюють наші уявлення про певні археологічні періоди в історії України. На жаль, через ринок старожитностей і комерційну діяльність скарбошукачів вони не потрапляють до музеїв і стають назавжди втраченими для науки й загалу. Через відсутність в Україні чіткого законодавства для регулювання пошукової діяльності користувачів металодетекторів, втрачаються матеріальні джерела, що проливають світло на важливі періоди не тільки історії України, а й загалом Європи.

В останні роки цікаві знахідки, що стосуються теми слов'яно-скандинавських взаємин були передані до Сумського обласного краєзнавчого музею.

На р. Псел біля с. Михайлівка відкрито городище роменське городище IX ст., на якому знайдено близько трьох десятків стріл, з яких 9 як ланцетовидні скандинавські, наконечник дротика, бойова сокиру і зафіксовано наслідки великої пожежі на пам'ятці і кілька захованих скарбів.

Також неподалік м. Суми розташована пам'ятка національного значення – Битицьке городище. У VIII ст. воно було вузловою точкою контактів між слов'янськими племенами лівого берега Дніпра та хозарами, а точніше кочовим і напівкочовим населенням Хозарського каганату. Битиця — велике укріплене поселення площею близько 5 га на високому березі річки Псел у Сумській області. Псел був важливим водним шляхом, що з'єднувався з Дніпром, з його верхів'їв можна було дістатися річок Сейму та Сіверського Дінця. На городищі під час досліджень були виявлені дві групи знахідок, що мають аналогії лише в Скандинавії. До них належать кілька наконечників

стріл у формі ланцета та залізна сковорідка. Такі ж ще три норвезькі сковорідки були знайдені в околицях городища, біля с. Микільське. Сковорідки з довгими ручками, такого ж типу як у норвезьких похованнях доби вікінгів. Окрім Битиці та Микільського одну таку сковорідку знайдено біля Старої Іванівки на річці Ворскла, ще одну — біля Замостя на річці Суджа, притоці Псла. Поява такого кухонного начиння в Норвегії, на думку норвезьких науковців, збіглася з упровадженням вітрил і далекими морськими походами. Власники кораблів відповідали за постачання та приготування їжі, що підтверджують знахідки казанів і сковорідок у деяких норвезьких похованнях у човнах [8 с.72-73].

Ці рідкісні старожитності разом з іншими скандинавськими знахідками вздовж річки Сіверський Донець, Псел, Ворскла, свідчать про появу скандинавів на Лівобережжі Дніпра та їхні контакти як зі слов'янами, так і з населенням Хозарського каганату у IX ст.

ВИСНОВКИ

У становленні історичних назв «Русь» і «Северь», як свідчить аналіз писемних та археологічних джерел, визначальними були два основні чинники – географічний і соціальний. Складним був процес формування і розвитку давньоруської культури на Дніпровському Лівобережжі. Він відбувався на основі роменських старожитностей археологічно простежених у житлових комплексах Києва, Любеча, Радичева, Горбова та Новгород-Сіверська, які цілковито «розчиняються» серед давньоруських пам'яток. В той же час концентрація найраніших давньоруських старожитностей навколо Шестовицького комплексу дозволяє виділити його значний вплив на формування давньоруської культури на території, що згодом стала частиною «Руської землі».

У IX–X ст. у межиріччі Дніпра та Десни з'явилися укріплені городища, де зафіксоване ювелірне виробництво, напівсферичні кургани зі зрубними кремаційними похованнями, поширюється ранньогончарна давньоруська кераміка. На Дніпровському Лівобережжі розселення слов'ян у північно-східному напрямку співпадає з початком функціонування «Хозарського шляху» (Дніпро–Десна–Сейм–Сіверський Донець–Дон), який зв'язав Подніпров'я з країнами Сходу, Хозарським каганатом і Балтикою.

Сталим уявленням щодо «варязької проблеми» та питання виникнення «дружинної» поховальної культури у межиріччі Дніпра та Десни таке розв'язання питання видається суперечливим. У літературі загальноприйнятим є уявлення про просування норманів у Середнє Подніпров'я по шляху «з Варягів у Греки». Вони осідали тут, засвоювали місцевий побут і культуру та досить швидко асимілювалися місцевим слов'янським середовищем. Такий висновок отримав подальший розвиток у працях фахівців [90; 59; 60]. Обґрунтування ранньої дати шляху «з Варягів у Греки» визначені на підставі скарбів виглядають не досить переконливо. Картування місця знахідок монет

демонструє існування двох різних зон їх осідання: одна з них пов'язується з Волзьким шляхом, а інша – з Дніпровським Лівобережжям, утворюючи спільний хронологічний блок зі скарбами. Основна маса візантійських монет потрапляла у Скандинавію лише у другій половині X ст. Про це свідчать матеріали приладозьких курганів, Фінляндії. Знахідки скандинавських речей по меридіональному відрізку Дніпра маловиразні, привертають увагу лише скандинавські речі з його нижнього відрізку, південніше Києва, та їх датування. Показовою категорією є мечі. Детальна перевірка тавр на їх лезах, написи трапляються в різних варіантах, причому послідовність літер у них нерідко не неправильна. Такі мечі розглядають як невміле скандинавське наслідування. Знайдені мечі з таврами у районі Дніпровських порогів належать до пізніх типів, що датуються другою половиною X ст. Звідти походить і знахідка візантійської вази з монетами Никифора Фоки та Іоана Цимісхія (969-976 рр.). Камінь зі скандинавським рунічним написом, знайдений на острові Березань, також датується не раніше XI ст. [6 с. 90]. На думку Ф. Андрощука, відсутність скандинавських та візантійських речей у Подніпров'ї до середини X ст. можна пояснити частими посухами у басейні Дніпра, в результаті яких район Дніпровських порогів був непридатний для пересування човнами. На користь цього свідчить запланне розташування основних торговельних центрів Подніпров'я – Київського Подолу і Гньоздова. У Верхньому Подніпров'ї датування скандинавських старожитностей свідчить про розквіт інфраструктури військово-торговельних шляхів не раніше середини X ст. Це вказує на різні шляхи проникнення норманів у Верхнє і Середнє Подніпров'я до середини X ст. – для першого регіону стратегічно важливим був Двінський шлях з виходом на Балтику, для другого – Хозарський. Отже, ми не маємо археологічних даних, які б дозволили датувати функціонування шляху «з Варягів у Греки» раніше середини X ст. [6 с. 90].

Для вирішення цієї проблеми слід звернутися до матеріалів картографування балто-скандинавських речей і скарбів східного срібла у

Подніпров'ї та Південно-Східній Прибалтиці [29; 36; 37]. Помічено, поява норманів на Дніпрі у другій половині IX ст. співпадає з посиленням притоку східного срібла на Готланд, яке досягає свого піку на початку X ст., а у другій половині X ст. надходження східного срібла значно спадає. За картуванням Готландських скарбів (без домішок європейських монет), що зі скарбами Подніпров'я та Прибалтики утворюють спільні динамічні блоки, видно, що потік східного срібла йшов на Балтику не Дніпром, а Німаном або Двіною, а його південно-східний відрізок, як свідчать скарби Лівобережжя, необхідно реконструювати по Десні–Сейму– Сіверському Дінцю–Дону. «Хозарський шлях» також можна реконструювати за окремими знахідками скандинавських речей, знайдених у поріччі Сіверського Дінця. Саме функціонуванню «Хозарського шляху» завдячує своїм виникненням Шестовицький військово-торговельний центр. Як свідчать матеріали Шестовицького могильника, починаючи з кінця IX ст. скандинавські речі у похованнях представлені разом з предметами візантійського та східного походження [6 с. 91-92].

Отже, розглянуті приклади, свідчать про появу скандинавських речей у Подніпров'ї з південного сходу, з району Прикаспію через посередництво «Хозарський шляху». Просування русів у Подесення співпадало з напрямком руху одного з монетних потоків, одна гілка якого забезпечувала монетним сріблом басейни Подніпров'я і Подесення з виходом «в Радимичі» до Гньоздова, а друга прямувала волзьким шляхом. Як свідчать останні дослідження перші «дружинні» поховання і військово-торговельні поселення виникають спочатку у Шестовиці (890-900 рр.), а не в Чернігові, де на мисовому городищі в другій половині IX – на початку X ст. жили роменці. Натомість, археологічно засвідчено процес «містоутворення» Чернігова, що відбився у спорудженні нових укріплень і територіальному переплануванні місця, на якому виникло місто. «Русь» і «Северь» були головними етно-соціальними групами, що мешкали в межиріччі Дніпра та Десни у IX–X ст. Формування давньоруської культури на Лівобережжі відбулося на підґрунті місцевої роменської культури і

завдяки функціонуванню Шестовицького торговельно-ремісничого поселення і «Хозарського шляху». Припинення їх функціонування пов'язане з кризою надходження східного срібла, обмеженням військово-торговельної активності однією з статей договору 945 р. Русі з Візантією та активізацією державотворчих процесів у Східній та Північній Європі. Складна взаємодія слов'янських та скандинавських культурних традицій, що відбилася в формуванні специфічних великих курганів Чернігова, свідчать про синкретичні культурні процеси, які прискорили остаточне формування давньоруської культури та територіальну інтеграцію «Руської землі».

Сучасні вчені, серед яких відомі представники норманізму, вважають, що наявність у поховальному інвентарі камерних поховань Східної Європи окремих скандинавських речей не може бути критерієм для зарахування таких поховань до скандинавських. Антропологічні дослідження поховальних комплексів Придніпров'я також не надали доказів того, що у камерних гробницях, які датуються IX–X ст., були поховані скандинави. На сьогодні відсутні вагомі докази щодо скандинавського виробництва і скандинавського експорту у Східну Європу. Все це приводить до висновку, що колонізаційна версія норманської теорії, яка значною мірою базується на інтерпретаціях археологічних матеріалів, на сьогодні не має переконливих наукових аргументів.

Список використаної літератури

1. Авдусин Д. А. Гнёздовские курганы. Смоленск, 1952
2. Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (на матеріалах Києва та Чернігова) // Археологія. - 1994. - № 3. - С. 115-122.
3. Андрощук Ф. О. Топографія і хронологія Шестовицького могильника//Археологія. - 1995. - № 3. - С. 99-105.
4. Андрощук Ф. О. Готландське срібло і шлях «із Грек в Варяги» // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. - Київ: Соборна Україна, 1996. - С. 175-177.
5. Андрощук Ф. О., Беляева С. О., Блажевич Н. В., Якубов В. Н. Старожитності Шестовиці. - К., 1996. - 32 с. (Препринт АН України Ін-т археології).
6. Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999, 139 с.
7. Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавские древности Южной Руси. Каталог.Paris, 2012
8. Андрощук Ф. О. Від вікінгів до Русі. Київ:НМІУ, 2022, 212 с.
9. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. - К. : Наукова думка, 1988.
10. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. — АП УРСР. — 1952 — Т. III. — С. 242—250.
11. Березовець Д. Т. Харівський скарб. — Археологія. — 1952. — Т. VI. — С. 109—119.
12. Березовець Д. Т. Археологические памятники летописных северян. — КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 25—26.
13. Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян. — Археологія. — 1953. — Т. VIII. — С. 28—44.

14. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. — АП УРСР. — 1955. — Т. V. — С. 49–60.
15. Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. - 1970. - № 24. - С.59-74. 21.
16. Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. - 1965. - т. 11. - С. 47-67.
17. Блідфельд Давид, Давньоруські пам'ятки Шестовиці. (Київ: Наукова думка, 1977), 37–38.
18. Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція у 1949 р. // АП УРСР. - 1955. - т. 5. - С. 12-21.
19. Бліфельд Д. І. Дослідження в Шестовицях // АП УРСР. - 1952. - Т. III. - С. 123-131.
20. Блифельд Д. И. Раскопки курганов в Чернигове // КСИАУ. - 1955. - вып. 4. - С. 23-24.
21. Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX-X вв. // СА. - 1954. - Т. 20. - С. 148-164.
22. Бліфельд Д. І. Древньоруський могильник у Чернігові // Археологія. - 1965. - Т. 18. - С. 105- 138.
23. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. - К.: Наукова думка, 1977.
24. Блифельд Д. И., Коваленко В. П. Древний Чернигов // Археология УССР. - К.: Наукова думка, 1986.-Т. 3. - С. 272-274
25. Богусевич В. О. Робота Чернігівської експедиції // АП УРСР. - 1952. - т. 3. - С. 109-122
26. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. - К.: Наукова думка, 1968.
27. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. - К.: Наукова думка, 1989.
28. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. - СпБ., - 1908.

29. Булкин В. А., Зоценко В. Н. Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь в IX-XI вв. // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 117-123.
30. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. - Л.: Наука, 1981
31. Грушевський М. С. Історія України-Руси. - Львів, 1905. - т. 2.
32. Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К.: Держвидав, 1928. - С. 101-117.
33. Дедюхина В. С. Фибулы скандинавского типа // Труды Государственного Исторического музея. 1967. Вып. 43.
34. Давня історія України. Т. 3 Слов'яно-руська доба. Київ: Інститут археології НАНУ, 2000, с. 215-263
35. Еременко П. М. Радимичские курганы // ЗРАО. - 1896. - т. 8. - вып.1 - 2. - С. 72-84.
36. Зайцев А. А. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М.: Наука, 1975. - С. 57-115.
37. Зоценко В. Н. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. //Труды V МКАС. - М., 1987. - Т. III. - С. 87-93.
38. Зоценко В. М. Південне коло обігу дирхемів у Східній Європі // Археологія. - 1991. - № 4. - С. 58-71.
39. Каргер Михаил, Древний Киев. (Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1958), 208– 211, 219;
40. Каргер Михаил Древний Киев, Славяне и Русь. Проблемы и идеи, составитель Аполлон Кузьмин. (Москва: Флинта; Наука, 1999).
41. Коваленко В. П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. - 1981.-№ 36. -С . 91-97.
42. Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Исследования в Шестовице // АО 1983 г. - М.: Наука, 1985. - С. 287-289.
43. Коваленко В. П., Шекун А. В. Исследования в Шестовице // АО 1984 г. - М.: Наука, 1986. - С .247.

44. Коваленко В. П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 22-33.
45. Коваленко В. П., Марченко В. Н. Гущинское городище близ Чернигова // Археология и история Юго-Востока Руси. - Курск, 1991. - С. 46-48.
46. Коваленко В. П., Фомін О. В., Шекун О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів // Археологія. - 1992. - № 1. - С. 60-72.
47. Коваленко Володимир, Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу, Археологічний літопис Лівобережної України 1 (1999): 33–43;
48. Коваленко Владимир, Моця Александр, Сытый Юрий, Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г., Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня). (Чернігів: Сіверянська думка, 2003): 51–83.
49. Комар О. Слов'янські спільноти на території сучасної України в VIII – X ст. В: Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців. Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016, с. 185-205
50. Комар О. Початки Русі та ранні етапи розвитку держави. В: Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців. Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016, с. 206-223
51. Комар О. Кочові народи півдня України у VII – середині XI ст. В: Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців. Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016, с. 224-257.
52. Константинович Н. А. О курганах Черниговского уезда // Труды III Археологического съезда в Киеве. - К., 1878
53. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. - 1952. -Т . III. - С. 285-306.
54. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА СССР. - М.:Л., 1958.

55. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА СССР. - М.,Л.; - 1961. -№ 104.
56. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства // МИА СССР - М. : Л. : Наука, 1968.
57. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. - СПб., 1907. - вып.22. - С. 142-144.
58. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). - К. : Наукова думка, 1987.
59. Моця О. П. Феодалізація Чернігівські&арос; округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток) // Археологія. - 1988. - № 61. - С. 11-15.
60. Моця О. П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі // Археологія. - 1990. № 3. - С. 90-97.
61. Моця А. П. Срубные гробницы Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 99-107.
62. Моця О. П. Місто і округа в контексті вивчення Чернігівського регіону// Старожитності Південної Русі. - Чернігів.: Сіверянська думка, 1993. - С. 22-29.
63. Моця О., Скороход В. «Скарби» давньоруського Виповзова на Десні. В: Гершкович Я.П., Гречко Д.С.(відп. ред.) Археологія України за роки незалежності. 2022 С. 337-340.
64. Петрашенко В. А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 47-56.
65. Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. - К.: Наукова думка, 1992
66. Плахонін А. Русь: від варварського народу до держави (середина – друга половина X ст.) В: Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців. Упоряд. К. Галушко. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016, с. 258-281.

67. Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда в Киеве. - 1878. - Т. 1.
68. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. - М., 1908
69. Славяне и скандинавы. Мельникова Е.А. (ред.) Москва: Прогресс, 1986
70. Славяне Юго-Восточной Европы. - К. : Наукова думка, 1990.
71. Смоличев П. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. - 1926. -Кн. 1.-С. 178-180.
72. Смолічев П. І. Чернігів та його околиця за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К. : Держвидав, 1928. - С. 118-146.
73. Смолічев П. І. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-краєзнавчої секції. - Чернігів. -1931. -Т . 1.-С. 56-64.
74. Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП. - 1899. - т.8. - С. 301-304.
75. Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК. - 1905. - № 15
76. Спицын А. А. Древности антов // Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. - М., 1928. - Вып. 101. - № 3.
77. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). - К.: Наукова думка, 1975.
78. Сухобоков О. В. Роменская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 125-135.
79. Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X – XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). – Киев: Видавець Олег Філюк, 2016.
80. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. - К. : Наукова думка, 1992.
81. Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки Волинцевського типу // Археологія. - 1977. Вип. 21. - С. 50-67.

82. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. - К.: Наукова думка, 1984.
83. Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н. э. - К.: Наукова думка, 1985. - с. 93-98.
84. Терпиловский Р., Жаров Г. Скарб срібних прикрас VIII з Андріяшівки на Сулі. В: Гершкович Я.П., Гречко Д.С.(відп. ред.) Археологія України за роки незалежності.2022 С. 333-336.
85. Толочко О. П. До передісторії «Руської землі» XI-XIII ст. // Археологія. - 1991. - № 4. - С. 34-42.
86. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1972.
87. Толочко П. П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996.
88. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. //Археологічні дослідження стародавнього Києва. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 19-46.
89. Толочко П. П. Древняя Русь. - К.: Наукова думка, 1987.
90. Толочко П. П. Киев и Чернигов в IX-XIII вв. // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 15-28.
91. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наукова думка, 1989.
92. Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь в зарубежной историографии. - К.: Наукова думка, 1990 - С. 99-121. 118-119
93. Толочко П. П. Древний Киев. - К.: Наукова думка, 1983.
94. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
95. Третьяков П. И. У истоков древнерусской народности. - Л.: Наука, 1970.
96. Третьяков П. И. По следам древних славянских племен. - Л.: Наука, 1982.

97. Фомин А. В. Топография кладов куфических монет X в. В междуречье Днепра и Десны // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 105-108.
98. Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'янські старожитності Північного Лівобережжя. - Чернівці: Сіверянська думка, 1995. - С. 9-12.
99. Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Селища IX-XIII вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 93-110.
100. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р.Білоус //Південноруське село IX-XIII ст. - К., 1997.
101. Щеглова О. А. Салтовские вещи на памятниках Волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточно-Европейской Лесостепи. - Воронеж, 1987. - С. 77-85.
102. Щеглова О.А.О возможном прототипе изображений на оковке большого рога из Чёрной могилы. //Stratum+Петербургский археологический весник.-Санкт-ПетербургКишинёв., 1997.-С.246-257.
103. Щодра Ольга Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 709–727
104. Юренко С. П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в 1 тыс. н.э. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 116-125.